

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI

FARG'ONA DAVLAT UNIVERSITETI

**FarDU.
ILMIY
XABARLAR**

1995-yildan nashr etiladi
Yilda 6 marta chiqadi

**2024/3-SON
ILOVA TO'PLAM**

**НАУЧНЫЙ
ВЕСТНИК.
ФерГУ**

Издаётся с 1995 года
Выходит 6 раз в год

S.M.Zokirova	
Hozirgi zamon ijtimoiy fanlar kontekstida disleksiya.....	1315
I.T.Xojaliyev	
Tasvir nutq tipining modal aspekti.....	1319
M.A.Usmanova	
"Ansob us-salotin va tavorix ul-havoqin" asarida izofiy birikmalarning qo'llanilishiga doir nazariy masalalar.....	1324
R.N.Umarova, O.U.Xolmatova	
Kognitiv lingvistikada konsept va maqol tushunchasi munosabati	1328
O.F.Turdaliyev	
"Guliston" asarining o'rganilishi va uning tarjimalari.....	1333
R.M.Shukurov, S.S.Abdikunduzova	
Kommissiv nutqiy aktlar tadqiqi va tasnifi.....	1337
A.I.Saminov	
Oksyumoron va unga yondosh stilistik figuralar xususida.....	1341
G.Z.Rozikova	
Gaplarga xos sintagmatik nomutanosiblikni yuzaga keltiruvchi omillar	1346
N.A.Quldashev, F.N.Mahmudova	
Allegory as a research object of linguistics	1351
E.K.O'rinboyeva, G.S.Jo'raboyeva	
"Devonu lug'otit turk"da qo'llanilgan ayrim maqollarning lingvopoetik tahlili	1354
U.I.Nosirova	
Poetik matnlarning визуал-график ifodasi	1360
Sh.R.Mo'ydinov	
Ingliz va O'zbek tillarida "Hayot/O'lim" konseptual oppozitsiyasi verbalizatorlari struktural-semantik maydoni.....	1366
Y.I.Karimov	
O'zbek tilshunosligida til birliklari va so'z birikmalari talqini	1369
G.S.Jo'raboyeva, G.V.Ergashova	
"Qisasi rabg'uziy" asarida qo'llangan ko'makchilar tahlili	1373
D.M.Ismoilova	
Lingvogenderologiyaning nazariy masalalari	1378
G.S.Jo'raboyeva, E.K.O'rinboyeva	
"Devonu lug'otit turk" asari va toponimlar.....	1383
Sh.M.Iskandarova, N.R.Maxmudova	
Tub so'z holatidagi ornitonimlar	1388
E.I.Ibragimova, E.K.O'rinboyeva	
Sintaktik sathda qarama-qarshilik munosabatining ifodalanishi	1392
Sh.M.Iskandarova	
Lug'aviy birliklarda differensial-mazmuniy munosabatlar	1397
X.X.Dusmatov, Z.N.Maxmudova	
So'z o'yinlarining askiyachilar nutqida qo'llanilishi	1401
Z.A.Akbarova	
Inson dunyoqarashi olamni modellashtiruvchi sifatida	1406
P.M.Axmadjonov	
Sayf Farg'oniy she'riyatida istiora badiiy so'z san'atining qo'llanilishi.....	1409
O.Q.Abbozov	
Diniy motivli toponimlar.....	1413
I.T.Axmadjonov	
Deminutiv morfemalarning semantikasi va uslubiyati.....	1416
M.T.Abdupattoyev	
Poetik nutqda aktualizatsiya va aktual bo'linish	1422
A.Mamajonov, O.Q.Abbozov	
So'x tumani toponimlarining lingvistik tadqiqi.....	1427
M.T.Abdupattoyev	
Matnning statistik tahlili.....	1433

UO'K: 811.512.133'25

TUB SO'Z HOLATIDAGI ORNITONIMLAR

ОРНИТОНИМЫ В ПОЛОЖЕНИИ КОРНЕВОГО СЛОВА

ORNITHONYMS IN ROOT WORD POSITION

Iskandarova Sharifaxon Madaliyevna¹ ¹Farg'ona davlat universiteti professori, filologiya fanlari doktoriMaxmudova Nargiza Ravshanovna² ²Farg'ona davlat universiteti katta o'qituvchisi

Annotatsiya

Ushbu maqola tub so'z holatidagi ornitonimlar masalalariga bag'ishlangan bo'lib, unda o'zbek va ingliz tillarida bunday so'zlar nisbatan kamchillikni tashkil etishi kuzatilganligi, hozirgi til nuqtayi nazaridan muayyan so'z yasash qolipining hosilasi bo'la olmaydigan ornitonim leksemalarning barchasi tub so'zlar bo'lib, nutqda tayyor leksemalar sifatida qo'llanilganligi haqida bahs yuritilgan.

Аннотация

Данная статья посвящена вопросам орнитонимов в положении корневого слова, при этом было замечено, что такие слова относительно редки в смешиваемых языках. С точки зрения современного языка все орнитонимические лексемы, которые не могут быть выведены из определенной схемы словообразования, являются корневыми словами и используются в речи как готовые лексемы.

Abstract

This article is devoted to the issues of ornithonyms in the position of root words, and it was observed that such words are relatively rare in the languages being mixed. From the point of view of the modern language, all ornithonymous lexemes that cannot be derived from a specific word formation pattern are root words and are used as ready-made lexemes in speech.

Kalit so'zlar: zoonimik birliklar, ornitonimlar, semantik-struktur tahlil, ornitonimlarning lug'aviy tarkibi, onomatopik ornitonimlar.

Ключевые слова: зоонимические единицы, орнитонимы, семантическая структура, лексическая структура орнитонимов, звукоподражательные орнитонимы.

Key words: zoonymic units, ornithonyms, semantic-structure, lexical structure of ornithonyms, onomatopoeic ornithonyms.

KIRISH

Ma'lumki, tabiatning faol birligi sifatida qushlar insonning e'tiborini tortgan. Qushlar inson ongida eng qadimgi tasavvurlar davridayoq hosil bo'la boshlagan. O'zbek tilidagi ornitonimlar lug'aviy tarkibi va komponentlari jihatidan xilma-xil ko'rinishga ega bo'lib, ularning asosiy qismini ikki komponentli qo'shma so'zlar tashkil qiladi. O'zbek tilining lug'aviy qatlamlari o'rganilar ekan, uning tarkibiy qismi bo'lgan ornitonimlarning tuzilishi, komponentlari haqidagi ma'lumotlar qushlar konsepti bilan bog'liq so'z va birikmalar haqidagi bilim va ko'nikmalarini yanada boyitishga xizmat qiladi.

METODOLOGIYA VA ADABIYOTLAR TAHLILI

Til birligi va ornitonim sifatida so'zning leksik-semantik va tilda tizimli tuzilishini o'rganishda M.Myager, N.V.Nikonchuk, L.F.Moiseyeva, O.A.Rijkina, M.Isayev, Z.G.Murkelinskaya, E.A.Nagornina, Z.R.Sadikova kabi tadqiqotchilar o'z ilmiy izlanishlari natijalarini e'lon qildilar. Qushlar nomlarini ifodalovchi lingvistik birliklarni milliy-madaniy nuqtayi nazardan, shuningdek, ularni frazeologik birliklar komponentlari sifatida N.D.Pimenova, S.G.Gadjiyeva, G.M.Vishnevskaya, T.V.Fedorova kabi olimlar tadqiq etganlar.

TILSHUNOSLIK

So'nggi yillarda o'zbek tilshunosligida ham zoonimlar bo'yicha bir qator ilmiy tadqiqotlar maydonga keldi. T.Z.Zoxidova, D.X.Bazarova, N.Abduraxmonov, D.B.Yo'ldasheva, D.A.Tosheva kabi olimlar qush nomlarini semantik, sintaktik va struktur jihatdan tadqiq etdilar.

NATIJA VA MUHOKAMALAR

Sodda ornitonimlar tarixan bo'linmas bo'lib, ular bir o'zakdan iborat tub lug'aviy birliklardir. *Zog'*, *sa'va*, *lochin*, *tovus*, *crake*, *owl*, *gull*, *flamingosingari* ornitonim – leksemalar ana shunday sodda ornitonimlar qatoriga kiradi. Hozirgi til nuqtayi nazaridan tayyor va bo'linmas, shakliy va mazmuniy butunlikka ega bo'lib, tarkibi tarixan murakkab bo'lgan leksemalar soddalashgan ornitonimlar deb yuritiladi.

Sentimental sabablarga ko'ra nomlanishlar, asosan, sayroqi qushlarni o'z ichiga oladi. Qushlarning nomlari (ornitonimlar) juda ko'p o'zgarishining sabablaridan biri shundaki, ularning ko'pchiligi qushlarning atalishini turli darajada aks ettiruvchi onomatopoldir[1]. Shuningdek, qushlar nomlanishida tarixiy voqea-hosidialarni ham inobatga olish leksikografiya muammolarini yechishda muhim ahamiyat kasb etadi. Turli sabablarga ko'ra, qush nomlarining ko'pchiligi ingliz tiliga boshqa tillardan ham kirib kelgan. Bu esa ikki tilda shaklan bir xil yoki o'xshash bo'lgan leksemalar ma'no jihatidan boshqa bo'lishi mumkin. Bunda, birinchidan, ona tilida so'zlashuvchilar qushlarning nomlarini turli darajadagi aniqlikda va turli darajadagi kontekstlarda ishlatishgan. Ikkinchidan, ikki tili dalillar ajralmas bo'lsa ham, biz o'ylagan darajada ishonchli bo'lmasligi mumkin. Biroq, qushlarning nomlari osongina bir turdan ikkinchisiga o'tadi. Golland tilida inglizcha *sparrow* – *chumchuq* ornitonimi «yulduzcha» degan ma'noni anglatadi. Bu qush deyarli hamma joyda uchraydi va ularni chalkashtirib yuborish mumkin emas, ammo tarixan ularning nomlari o'zgarib turgan bo'lishi mumkin.

Insonning amaliy faoliyati davomida rivojlangan hissiy, kommunikativ, ekologik va ijtimoiy munosabatlarning birligi onomatopoeik ornitonimlarning kelib chiqishini ham ekologik, ham kommunikativ mahsulot sifatida ko'rib chiqishga imkon beradi. Biolingvistik parallelliklar turli xil tillarda bitta qushning onomatopik ornitonimlarini shakllantirishda o'zgaruvchanlik bilan birga keladi. Bunga, bir tomondan, odamning subyektiv tovushni idrok etishi, ikkinchi tomondan, qushlar tovushlarining dialektal variantlari va boshqa tomondan, qushlarning turli emotsional holatlari bilan bog'liq bo'lgan qushlar vokalizatsiyasi turli xil elementlarining aks etishi sabab bo'lishi mumkin.

Turli xil tillarda onomatopik ornitonimlarning o'xshashligining sabablaridan biri insonning taqlid qobiliyatidir. Til standartlarining farqlanishiga yana bir sabab bo'lishi mumkin.

Onomatopik ornitonimlar ikki xil bo'lishi mumkin: fonetik va leksik. Har bir tur taqlid asosida tegishli til vositalari yordamida shakllanadi. Etimologik tahlil ma'lumotlariga ko'ra, Yevropa tillarida fonetik va semantik motivlarga ega bo'lgan ornitonimlar soni faqat fonetik motivga ega bo'lgan ornitonimlardan ko'proqdir. Shunday qilib, onomatopik ornitonimlar nafaqat odamning moslashuvchanlik qobiliyatini aks ettiradi, balki uning qushlarni alohida turlariga bo'lgan qiziqishini ham namoyish etadi. Umuman olganda, qushlar va odamning kommunikativ tizimlarida aniqlangan umumiy xususiyatlarni o'rganish odamning akustik xatti-harakatlarini yanada kengaytirish va inson tili kabi murakkab hodisani baholashga imkon beradi.

Taxminlarga ko'ra, ushbu jarayon inson tilining shakllanishi paytida boshlangan, uning tabiiy tovushlarni ko'paytirishga yaxshi moslashgan va uning quloqlari qush tovushlarining eng muhim tovush tarkibiy qismlarini sezish uchun yetarli darajada sezgir bo'lgan. Insonning akustik xulq-atvorini shakllantirish uchun tabiiy tovushlarga taqliddan foydalanish foydasiga yana bir fakt, xalq musiqasi va qush ovozlarning o'xshashligidan iborat. Ushbu hodisa venger ornitologi va musiqashunos P.Szoke (1963) tomonidan ovozli mikroskopiya deb nomlangan original usul yordamida o'rganilgan[2]. Kech paleolit taqlid «sip-sip» yoki «uti-uti», «qarqara», «olashaqshaq» kabi onomatopik vokativlarga aylangan deb ishoniladi.

Qushlarning vokalizatsiyasiga asoslangan leksik birliklar barcha dunyo tillarida uchraydi va ular o'sha til so'z boyligining xilma-xil qismini tashkil etadi. Ilmiy va dialektal ornitonimlar olimlar tomonidan farqlanadi. Jumladan, Levina ilmiy asoslab tilda ularning o'ziga xos nomlanishini e'tirof etadi. Olimaning izlanishlarida dialektal ornitonimlar ko'p uchraydi. Olim bunda qushlarning nomlanishiga e'tibor qaratadi[3]. Ko'pgina ilmiy ornitonimlar xalq tilidan kelib chiqqan bo'lib, hozirgi kunda dialektal so'zlar juda kam uchraydi.

G.Bogar qushlarning nomlari uchun ishlatiladigan barcha xususiyatlardan qushning ovozi uning turli xil ko'rinishlarida eng ko'p uchrashi haqida shunday yozadi: «Barcha tillarda qush nomlarining eng muhim etimologik turlaridan biri onomatopeya hisoblanadi, chunki qushning o'ziga xos xususiyati uning ovozidir»[4]. A.Martila onomatopik asosda fin parrandalari nomlarini tahlil qilish orqali qushlarning rangli rasmlaridagi ifodasi kitobida jami 274 nomning yarmi qush tovushlarini bildirishini aniqlagan[5].

Ikki xil qush chiqaradigan tovushlar orasidagi o'xshashlikni ham ornitologiya o'rganadi. Qushlarning nomlari tovushlarning xarakterini ko'rsatishi mumkin: masalan, ba'zi qushlar hushtak singari sayrash, baland ovozda kulishga o'xshash sayrash va hokazo. Murakkab so'zlar sifatida shakllangan ornitonimlar onomatopik xususiyatga egadir. Shunisi e'tiborga loyiqki, taniqli ovoqli qushlarning ko'plab turlarining nomlari bir-biriga qarindosh tillarda, shuningdek, boshqa tillarda o'zaro o'xshashdir. Bunday onomatopik nomlar lingvistik parallellar bo'lib, umumiy manbaga ega, ya'ni ma'lum bir qushning tovushi asosida nomlangan sanaladi.

Kakku qushining nomi ayni yuqorida gapirib kelingan jarayonga misol bo'la oladi: Lotincha *Cuculus canorus*, ingliz tilida *cuckoo*, rus tilida *кукушка*, o'zbek tilida «kakku» deb ovoz chiqargani uchun *kakku* qush deyiladi.

«*Kakku* o'zi in qurmay, tuxumini boshqa qushlarning uyasiga qo'yadigan o'rmon qushi. *Ahyon-ahyonda kakkuning sayrashi eshitiladi*. Bu nom qadimgi turkiy tilda tovushga taqlid *käk*— *kük* so'zi asosida yuzaga kelgan: qushga nom uning sayrashiga qarab berilgan. Qadimgi turkiy tilda bu so'zning qismlari birlashib, so'z ichidagi *kk* undoshlaridan biri talaffuz qilinmay qo'ygan: *käk-ko'k >käkük*[6]. Devonda bu so'z *käkük* shaklida yozilgan (Devon, II, 331). O'zbek tilida esa birinchi bo'g'indagi *ä* unlisi, so'z ichidagi *kk* undoshlari saqlangan, so'z oxiridagi *k* undoshi talaffuz qilinmay qo'ygan, *ü* unlisining yumshoqlik belgisi yo'qolgan: *käk-kük = käkük>käkü >käku*.» *Kakku* qush o'zi in qurmasdan, boshqa qushlarning iniga tuxum qo'yadigan, «*kakku*» deb sayraydigan o'rmon qushi. Masalan: *Uzoq-uzoqdan kakku qush ham arzi vujud qildi: «kakku-kakku»* (A.Qodiriy, «O'tgan kunlar» romani, 1 tom, 155 bet).

Shu kabi o'xshashliklarni *qarg'a* ornitonimi misolida ham ko'rish mumkin:

crow (n.) general common name of birds of the genus *Corvus* (the larger sort being sometimes called *ravens*), Old English *craue*, which is held to be imitative of the bird's cry. Compare Old Saxon *kraia*, Dutch *kraai*, Old High German *chraja*, German *Kräke* (<https://www.etymonline.com/word/crow>).

Demak, ingliz tilida *qarg'a* so'zi shunday ovoz chiqaruvchi qushning onomatopik nomidir. Bunday holatni o'zbek tilida ham uchratamiz. Sh.Rahmatullayevning «O'zbek tilining etimologik lug'ati»da shunday deyiladi:

«*Qarg'a* – patlari qora yoki ola yirik ko'chmanchi qush. *Qarg'a- qarg'aning ko'zini cho'qimas* (*Maqol*). Qadimgi turkiy tilda ham shunday ma'noni anglatgan bu ot *qarg'a* tarzida talaffuz qilingan (Devon I, 401). O'zbek tilida *a* unililari *a* unililariga almashgan. Bu so'z asli *qarr-qarr* tovushga taqlid so'zidan – *g'a* qo'shimchasi bilan yasalgan bo'lsa kerak: *qarr + g'a = qarrga > qarg'a*»[7].

Umuman olganda, ingliz ornitonimlarida fonetik-semantik motivatsiyali ornitonimlar saqlanib qolgan[8]. O'zbek tilida u qushlarning ovoz xususiyatlarini tur epiteli tarzida ko'rsatishga moyil bo'lib, turkum nomi bir oilaning ko'p turlari uchun saqlanib qolgan. Bir qator ornitonimlar boshqa tillardan o'zlashtirilgan, masalan, ingliz nominatsiyalari lotin onomatopik ildizlaridan fransuz tili orqali, o'zbek qush nomlarining aksariyati fors yoki arab tilidan olingan. Etimologik lug'atlarda onomatopik deb belgilangan ko'plab zamonaviy ilmiy ornitonimlarni fonetik motivatsiyasi yo'qolgan ornitonimlar sifatida tavsiflash mumkin.

XULOSA

Ornitonimlarni tadqiq etish tilshunoslar tomonidan keng ko'lamda amalga oshirilgan ekan, keyingi yillarda bunday mavzu bo'yicha bir qancha monografik izlanishlar hamda izohli lug'atlar yaratilganligini ta'kidlash joizdir. Ornitonimlar hosil bo'lishining eng unumli yo'llaridan biri terminologiya sanaladi. Nutqiy hosilalarga ma'lum bir soha, jumladan, ornitologiya sohasi nuqtayi nazaridan ta'rif berilib, ularning ma'nosi ixtisoslashsa, bunday hosilalar ham tilning mustaqil ornitonimiga aylanadi. Ayrim ornitologik adabiyotlarda qayd etilgan *burgut*, *meshkopchi qush*, *qizilbosh*, *qizilishton*, *qoranbuzov*, *qumoy*, *qiziloyoq* singari ornitonimlarning shakllanishi haqida ham xuddi shu fikrni aytish mumkin.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Амелина Л.В. Семантические процессы, принципы лексикографического толкования, лингвокультурологическая интерпретация орнитонимов (на материале русского и немецкого языков): авторефер. дисс. канд. филолог. наук – Орёл, 2012. (20 с)
2. Szoke P., Ornitomuzikologia. Magyar Tudosmany. 1963ю р. 592-607.
3. Левина Г. М. Наименования птиц в русских народных говорах. автореф. дисс.... канд. фил.наук– Ленинград, 1976. (24 с)
4. Bogár, Edit G. The Lappish (Saami) bird names (a linguistic analysis). University of Debrecen, Doctoral School for Linguistics, 2009. –9 p.
5. Marttila, Annu 2010. Leksikaalinen ikonisuus ja sen esiintyminen linnun nimissä.
6. O'zbek tilining etimologik lug'ati. (1-jild)
7. Рахматуллаев Ш, Ўзбек тилининг этимологик лугати (туркий тиллар). – Тошкент: Университет, 2000. (529-б).
8. Гинатуллин М.М. К исследованию мотивации лексических единиц (на материале наименований птиц): Авторефер. дисс. ... канд. филолог. наук. – Алма-Ата, 1973.(27 с.)
9. Петров А.П., Из истории чувашских названий хищных птиц//Советская тюркология. -1986. (29-30с).
10. Неронова Н. Б. Наименования птиц в русском языке (семантико-грамматический аспект): Автореф. дисс. ... канд. фил. наук. – М:2000.(26 с.)
11. Maxmudova N. BIRD NAMES REALLY MATTER: FEATURES OF ORNITHONYMES IN LANGUAGE. Theoretical & Applied Science, (2021). (5), 116-118.
12. Maxmudova, N. (2023, December). ORNITONIMLARNING SEMANTIK TASNIFI HAQIDA. In Fergana state university conference (pp. 92-92).
13. Maxmudova, N. (2023, December). O'ZBEK VA INGLIZ TILSHUNOSLIGIDA ORNITONIMLARNING LINGVISTIK JIHATDAN TADQIQ ETILISHI. In Fergana state university conference (pp. 93-93).
14. Maxmudova, N. (2023). LEXICAL CONTENT OF ORNITHONYMS IN UZBEK AND ENGLISH LANGUAGES: filological Science. Ethiopian International Journal of Multidisciplinary Research, 10(08), 55-59
15. Maxmudova, N. (2023). Forming Methods of Ornithonyms in Uzbek and English Languages. Miasto Przyszłości, 32, 342-346.
16. Maxmudova, N. (2022). PRAGMATIC SIGNS OF ORNITHONYMS IN PROVERBS IN UZBEK AND ENGLISH LANGUAGES. Galaxy International Interdisciplinary Research Journal, 10(2), 88-91.
17. Maxmudova, N. (2022). USE OF UNIONS WITH BIRD NAMES IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES, COMPARATIVE ANALYSIS OF ORNITHONYMS. Scientific journal of the Fergana State University, (1), 50-50
18. Makhmudova, N. R. (2019). The use of multimedia learning tools in the English language. Мировая наука, (9 (30)), 44-46.